

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№103
(19140)

2018 чылдың
сентябрь 4
вторник

Хүннүн үнери — 05:39
Ажары — 19:16
Хүн дурту — 13:37

Садар өртээ хостуг 12+

«Тыва Экспо-2018. Күс»

ЧАҢГЫС БРЕНД-БИЛЕ

Август 31-де 12 шакта Кызылдың Иван Яригин ат-тыг спорт комплекзинге регионнар аразының «Тыва Экспо-2018. Күс» ярмарка-делгелгениң ажыдышкыны болган. Аңаа Тыва Республиканың экономика са-ыды Елена Каратаева, Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн, Тываның Садыг-үлетпүр палатазының удуртукчузу Владимир Журавлев киржип, келген аалчыларга болгаш ярмарка-делгелгениң киржикчилеринге байыр чедирген.

2013 чылдан эгелеп ярмарка-делгелге чылда ийи ка-эртип турар апарган. Бистиң республикадан аңгыда, таамаал үндезинге ярмарканың эрткирчилериниң ээзи Новосибирскиниң «Сибэкспосервис-Н» бооп турар. Бо удаада Москва, Новосибирск болгаш Кемерово об-тардан, Красноярск, Алтай крайлардан, Хакасия болгаш аадан 60 хире компаниялар болгаш сайгарлыкчылар марка-делгелге киришкен.

Бистиң республикадан тус черниң бараан бүдүрүк-

чүлери боттарының барааннарын, «Тывага кылган» деп чаңгыс бренд адаанга каттыштырып алгаш, делгеп көргүскеннер. Оларның аразында чүгле республикада эвес, а оон дашкаар-даа регионнарда эм оъттары болгаш эм шынарлыг бальзамнары-биле сурагжаан «Вавилон» КХН, Барыин-Хемчик кожуундан сайгарлыкчы З.С. Хомушкунун хууда бүдүрүлгезиниң белеткээни чыжыргана үзү, соктаан тыва кулча, Чаа-Хөл кожуундан сайгарлыкчы Эдуард Кара-Салдың савалааш делгеп саткан «Ажыг-Суг» аржааны, «Туран» сыын ажил-агыйының сыын мыйызының ханындан бүдүрген продукциялары бар.

Үлетпүр барааннарындан республиканың караа көзүлбестер ниитилелиниң даарап бүдүрүп турар школа-чылар формаларын, Улуг-Хем кожуунда мал кежи болбаа-зырадыр цехтин эттээн алгы-кештерин, «Артха» студияның парлаан ажилдарын, «Натура Сиберики» компанияның сарлык продукциязындан бүдүрген косметика аймаан делгеп саткан.

Тыва Республиканың Экономика яамызы биле бараан бүдүрүкчүлериниң дуза дет-кимчези-биле хөй ажы-төлдүг болгаш эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге дузалаары-биле «Школаже белеткениринге дузалаш» деп ак-цияны база организааан.

«Тыва Экспо-2018. Күс» ярмарка август 31-ден сентябрь 2-ге чедир үш хун иштин-де ажилдаан. Ында садып сайгарып турар барааннарның өртээ рынок өртектеринден чиик болганы-биле садып алыкчылар хөйү-биле келген. Ярмарка-делгелгеде чаа техно-логиялар ёзугаар бүдүрген артык кезектер, дериг-херекселдер, янзы-бүрү аппара-туралар тудугнуң, коммунал ажил-агыйының, энергетиканың, IT-технологияларның, автосервистин, агроүлетпүр комплекзиниң тускай эртемниглериниң сонугралын хаара туткан.

Бистиң корр.

Кызылхоорайның баштыңы Дина Оюн
ярмарка-делгелгени ажыдып турары.

Тыва мороженое, шоколадтар.

Хүннүн медээлери

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАН

Сибирь федералдыг округда Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Меняйло Тываның Баштыңы, регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» экономиктиг кады ажилдажылга ассоциациязының даргазы Шолбан Кара-оол-биле ужураш-кан. Аңаа бо чылдың сентябрь 30-де Рос-сия Федерациязының Чазаанче кириер Россияның Эртемнер академиязының Си-бирь салбырын хөгжүдөр планының төнчү чадазын болгаш чөпшээржилгелерин чугаалашкан.

Күрүне баштыңының 2018 чылдың апрель 18-те бергени, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының ком-плекстиг хөгжүлдезиниң планын ажилдап кылырын даасканы-биле, Сибирь федерал-дыг округтуң мурнады болгаш үр хуусаада күүседир угланышкыннарын ёзугаар планын тургускан. План төлөвилелинде РФА-ның Си-бирь салбырының база федералдыг округтуң эртемденнериниң саналдарын база кириген.

Оон аңгыда, регионнар аразының кады ажилдажылга ассоциациязының бо чылдың төнчүзүнге чедир күүседир планын база ужура-жылга үезинде чугаалажып көргөн. Оон аңгыда сентябрь төнчүзүнде Кызылга регионнар аразының ассоциациязының чөвүлелинге база бүрүн эргелиг төлээниң чанында чөвүлелдин кады эрттирер хуралының хун чурумунче кирер айтырыгларны дугурушкан.

КЫЗЫЛ 104 ХАРЛААР

Сентябрь 8-те Кызыл хоорай тур-густунганындан бээр 104 чылдаанын демдеглээр деп турар. Бо байырлыг хүнге тураскаадып, хоорайның микро-районнарында, бажың чанының девис-кээрлеринде спортчу оюн-тоглааларны, мөөрейлерни эрттирип турар.

Байырлал хүнүнде Кызылдың төп кудум-чулары-биле янзы-бүрү костюмнерлиг карна-валчылар чыскаал-биле эртер. Тываның В.Кек-оол аттыг национал театрының, Күрүнениң ойнаарактар театрының, Чазактың үрер-хөгжүм оркестриниң коллективтери байырлыг хемчеглерге белеткел ажилдарын шагда-ла эгелей бергеннер. Хоорайның херээжен-нер чөвүлели өг-бүлелерни база карнавал чыскаалга киржиринче чалаан. Бо хүннерде өг-бүлелер болгаш хоорайның хөй националдыг чоннарының төлээлери Кызылдың Крупская аттыг библиотеказының улуг залында чыгып, белеткенип турарлар.

Байырлыг чыскаал үезинде Кызылхоорайның баштыңы Дина Оюн, мэр Вячеслав Ховалыг кызылчыларга байыр чедирер. Кызылдың Арат шөлүңге делгелге садыглар, чоннуң оюн-тоглаазы уран чүүл коллективтериниң солун концерти-биле доостур.

СИГЕН КЕЗИЛДЕЗИНДЕ

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламен-тизиниң) Аграр политика, чер болгаш өнчү хамаарылгалары, экология тала-зы-биле комитетиниң даргазы Радислав Наважап Таңды, Тес-Хем болгаш Өвүр ко-жууннарда чедип, сиден шөлдеринде мал чеминиң белеткелин чорудуп турарының байдалы-биле танышкан.

Таңды кожуунуң Межегей сумузунуң сиден-чилери бо чылын Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайга кожууннарда база мал чеми-биле дузалажыр бооп дугуржулга кылган болгаш, сиденни шы-даар шаа-биле көвүдөдир кезер дээш, кызып ажилдап турарын келген аалчызынга чугаа-лаан.

Ынчаарга Өвүр кожуунуң Дус-Даг сумузунуң малчыннары сиден белеткелиниң планын 60 хуу күүседип алган. Малчын Чимит Куулар чоок ки-жилерин эвилелдеп алгаш, престээн 300 дүрүг сиденни белеткээш, кожуунда бирги черде, а республикада ийги черде чоруп турар.

ТР-ниң Чазаанда

ЧЕР — КОЛ ӨНЧҮЗҮ

ТР-ниң Чербогаш өнчү-хөреңгигамаарылгаларының яамызының төлөвилелин өзү-гаар чер участоктарын хамаатыларга бээр хуусааны 30 хонук турганындан 23 хонук, а черге өнчү эргезин кылдырар хемчеглерни 7 хонуктан 2 хонук кылдыр кызырарын көргөн. Документилер кылдырар үе 18 хонук болур ужурлуг.

Оон аңгыда участок алыр күзелдиг кижилер, участогу кадастр учедунга тургузарда азы участогу характеристиказынга кандыг-бир өскерилге кирир, аңаа эргезин бүрүткедир дизе, билдириш-кинни электроннуг почта-биле чорудар. Өнчүге эрге бүрүткедирде күрүнө үндүдүн эвээжеткени республиканың чурттакчыларына база организациаларга таарымчалыг.

Тываның Чазааның даргазының оралакчы-зы Александр Брокертиң дыңнады-биле, төлөвилелди боттандыра-биле кожуун чагыргаларында төлөвилел комитеттериниң база бөлүктөрүнүң ажил-чорудулгазын дүүштүрер офис-ти чазакта тургускан. Республикада чер участо-ктарын шуптузун инвентаризастан, бар кадастр херектерин хынаан. Бо чартык чылда, шимчевес өнчүнүн чаңгыс аай реестринче кирир база чер участоктарының кадастр учедун болгаш бүрүткелин кылыр «Технокад» интернет сервисти Тере-Хөлден аңгыда, шупту кожууннарда кошкан.

«Чедингир чер» төлөвилелдин өзек сорулгаларының бирээзи — үлөттинген участоктарны аялгалче кириери болур.

Инвентаризация үезинде билдингени болза, республикада он-он муң чер ээлериң чүгө эвээш кези шимчевес өнчүге эргени албан езуу-биле кылдыртып алган. Участоктарның хөй кезинде эргезин бадыткаан документилери чок, үндүрүг органның учедунда тургустунмаан. Ынчан-гаш оон ээлери черниң-даа, эт-хөреңгиниң-даа үндүрүүн төлөвейн турар. Инспекторлар Барыын-Хемчик кожуунун Эдегей деп черде ажил-чорудул-галыг 26 малчын ажил-агыйларын хынап көөрге, чурттап, ажилдап турар черин аягылаарына чөпшээрелдиг кандыг-даа документизи чок болган.

Росреестрнин төлээлери өске кожууннарда байдал база ындыг деп дыңнаткан. «Чедингир чер» төлөвилелди эгелээни-биле чурум тургустунуп, оон электроннуг кезээнде хөгжүлдө барын демдег-лээни шын.

2018 чылдың бирги чартында, участоктарның кызыгаарын тодарадып база кадастр учедунче тур-гузар дээш, 500 билдиришкин кирген. Шимчевес өнчүге эрге база оон-биле кылыгларны бүрүткедир дугайында электроннуг хевирге 728 билдиришкин Росреестрге кирген.

Улуг-Хем кожуун чагыргазы «Технокад»-биле ажилдаарын эң-не эки шиңгээдип, шупту билди-ришкиннериниң дөрттен хөй кезинге күрүнө бүрүткелин кылган.

«Чер аягылалының айтырында сайгарылга эгелээн. Чер дээш телевириңи ап турар муниципалитеттериниң 100 хуу харыылаар айтыры-даа болза, чер-биле байдал түңнел чок болу бергенин-ден, чазак аңаа киржир апаар. Росреестрнин медээ-зи-биле алгаш көөрге, суурлар долгандыр хостуг черлер артпаан. А чер үндүрүүнүн төлөкчилери чаңгыс-даа немешпээн. Кижилер черлиг-даа бол-за, ону үндүрүг албанында бүрүткетпээн, тус чер бюджетинче үндүрүг төлээринче далашпайн турар. Ол чурумга таарышпас. Кижиден үндүрүг тыртта-ры мында кол звес. Ындыг чер участоктарының ээлериң боттарына берге чүүл тургустунуп кээп болур. Олар черин хавыртып болурлар. Хоойлу езугаар черге тургустунар ажилдарже чарыгдалды үндүрген-даа болзунза, бир звес черни аягылаар эргени бүрүткетпээн, чер үндүрүүн төлээр, оон дүжүткүрүн улгаттырар дээн ышкаш өске-даа бодунуң хүлээлгелерин күүсетпээн болза, участо-тку чидирип, эвээш звес торгаалдарга онаажып болур.

Бистиң Тывада ындыг чер участоктары муң-муң дээрзи билдингэн. Көдээде эрге-чагырганың тоом-ча чогуңдан кижилер бодунуң үезинде, «канчап билир» дээш черлерни саткылап алгаш, дараа-зында оон-биле чүнү канчаарын боданмааннар. Ону кым-даа хынавас, участогу шиңгээдиринге акша салышкыны-даа херекчок, үндүрүг-даа төлөвес деп билдирер. Черге ындыг хамаарылга-ны ам соксадыр. Чер дээрже — кандыг-даа суурнуң экономиказының үндезини, оон кол курлавыры-дыр. Ону кайы хире шын башкарганыыстан, ол хире эки чурттаар бис. Ынчангаш шупту документилер-ни көдүрүп, шупту өнчү ээлериң хынап, бодунуң черин аягылаар кылдыр оларны ажилдадып, бир звес ону кылыр күзели чок болза, черлерин хавыр-гаш, ажилдап билир болгаш ажилдаар күзелдиг кижилерге дамчыдар» — деп, Шолбан Кара-оол соцеткилерде бодунуң арнында чер айтырын сайгаржып чугаалашканының түңнелин дыңнаткан.

ТР-ниң Чазааның парламента албаны.

Билиглер хүнүнден репортаж

Сентябрь 1 — уттундурбас хүн.

МААДЫРНЫ МӨҢГЕЖИДИП АЛДАРЖЫТКАН

Найысылалывыстың чөөн талазында чаа микрорайонда, Тывада чаа шагның технология-зынга дүүштүр туткан эң улуг школаларның бирээзи №16 лицейиниң чанында, чаа-стыг сооксумаар-даа болза, кижилер бажы кизирт. Оон чоогунда Тываның эки турачылар хүнүнге тураскааткан сүр-күштүг аъттыг хөгжүм оркестриниң хөгжүмү база чаңгыланган, хөлзенчи-даа кончуг!

2018-2019 чаа өөредилге чылында бо лицейге 1300 хире оолдар, урул-лар, эртем-билигиниң делгеминче шыммын кирер дээш, мында чыгып турары бо.

Сентябрь 1 — кезээде өөрүшкү-маңнайлыг. Эң ылаңгыя бичии «кур-

школаларда эр башкыларны хаара тудуп, удурттур ажилдарже депши-дери бирги чергениң айтыры бол-ган. Бо төлөвилелге барымдаалап, найысылалывыста №16 чаа школа-лицейиниң директорунга эр башкылар аразына мөөрейни чарлаан соонда, аныяк башкы Альберт Борисович Да-пылдай тиилеп, удуртуп эгелээн. Бүгү тала-биле үлөгер-чижектег башкы дээрзин бадыткааны ол.

Эртенгиңиң 11 шак. Өөреникчилер, башкылар, ада-ие байырлыг чыскаал-га турупкан соонда, башкарыкчы башкы Мерген Васильевич Монгуш, онгу классчы Аманда олар өткүт үннери-биле чаа өөредилгениң чыскаалы ажиттынганын чарлап, чыскаалганнарга байыр чедиргеш, солун болгаш өөрүшкүлүг медээни

лакчызы Ч.У. Каржал база төлө-лиотека директору Н.К. Дугар-Маадырның уйнуу Олимпиада-Чу-оол олар келген. Бир дугаар ТР-ниң Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол ооралакчызы Артур Маа-оолович Монгалга сөс берген.

— Эргим школачылар, башкы ада-иелер! Силер бүгүдөге Бүгү-хүнү-биле байыр чедирдим! Бүгү эгелеп № 16 лицейни Чүргүй-Намгаевич Хомушкунуң ады-га мөңгөжидип адаан. Мен бо Маа-биле Берт-Даг суурга кады ч тап өскенимге чоргаарларны к мен. Ол кончуг эки, бөдүүн, киж өгбевис чораан. Оон маадырлы-рзэн мөңгөжидери-биле бо лицей адаанынга өөрүп тур мен. Мын алдарлыг ат алган школаңарга өөренир, эки корум-чурумнуг болу Төрзэн чурту дээш амы-тынын бер маадырларывысты мөңгөде ал-жыдары — амгы салгалдың, Силер сеткил-чүрээңерге артсын! — деп чугаалаан.

Шак мындыг байыр чедир-кининеринге Тес-Хемден кел-төлээлдер каттышкаш, мемориал-самбыраның ак көжегезин ажит-ында хөрээнде сылдыс чайнаан М-дырывыс Чүргүй-оол Хомушкуну херек чуруу өөреникчилерниң өөр-күзүн үлөшкен дег чайынналган.

Эрес-дидим, алдар-аттыг М-дырывыстың адын мөңгөжиди-сактышкын минутазын чарлап Аңаа лицейиниң аныяк гвардейжиле база мөгейиниң демдээн илеретт

Найысылалывыстың №16 лицей-ниң байырлыг чыскаалына б дугаар школаже келген чашт-танцы-сам-биле бараан болга Курзукпайлар черле чаптанчыг. Ышкаш бөлүк башкылар база өр хөгжүмүн бараалгаткан соонда бир классчыларның манааны школа-хөлүг коңганы этсирин чарлап Бо хүндүлүг эргени 11«а» класс өөреникчизи Айсана Кошкар-оол, «б» класстан Айдыс Кара-оол б бирги классчы Анэля Дапылдай, Кунгаа оларга берген.

2018-2019 чаа өөредилге чылы-бир дугаар коңгазы, чаңгыланга Чүргүй-оол Маадырның адын эд-лээн школаның эжи ажиттыңа Экии, эргим школавыс! Экии, башкыларывыс! Чаа өөредилге-лы-биле, өнүктүр!

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ

хоочун журналист

Юрий ДАРБААНЫҢ тыртты-ган чуруктары

Тес-Хемден келген төлээлөр.

зукпайларга» бо хүн кажан-даа ут-тундурбас хүн — бир дугаар клас-зы, бир дугаар башкызы, бир дугаар ынак школазы-биле таныжылга. Бо чылын №16 школа-лицейге барык үш чүс ажыг бирги классчылар эртем оранынче бирги базымын кылып, чаа-чаа билиглерни шиңгээдип, ном-дептерни ажадыр. Мындыг нарын болгаш солун үлени бирги класс башкылары С.Т.Б. Сат, Т.В. Фоменко, Т.Д. Монгуш, Б.Т. Чондан, В.А. Баль-чир, Ю.В. Тумат, А.Х.С. Дайжиринза, Ч.А. Шивит-Доржу, Р.Ч. Соруктуг олар чүрээниң кыйгызы-биле чаштарга бы-жыг билигин, амыдыралдың делгем агымынче орутку ажадып өөредир, кижилер бүрүзүңе «бир дугаар башкы» деп хүндүлүг, эргим сөстүң эдилек-чилери болур.

Сөөлгү үеде республикавыста

дыңнатканнар:

— Бүгүн бистиң лицейивисте ийи дакпыр байырлап — Билиглер хүнү биле Кызылдың № 16 лицейинге Со-вет Эвилелиниң Маадыры танкист Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунуң адын тывысканы-биле, мемориалдыг самбыраны ажадыр. Бо байырлапда хүндүлүг аалчылар: ТР-ниң Чазааның канцеляриязының удуртукчузу А.М. Монгал, Кызыл хоорайның мэри В.Т. Ховалыг, Дээди Хуралдың депутады А.С. Санчат, ТР-ниң профэвилел сай-зырадыр төвүнүң салбыр начальниги С.М. Лопсан, Ниити россияжи улусчу фронтунуң регионалдыг штавындан А.Д. Седип база Тес-Хем кожуундан келген делегация: Төлээлекчилер хуралының даргазы Ч.Х. Донгак, кожуунуң чагырга даргазының социал политика талазы-биле ора-

Сентябрь 9 – Чаңгыс аай
соңгулдалар хүнү

КОРДАКЧЫЛАРНЫҢ САНЫ — 236

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кижигүннери сентябрь 9-та болур Кызылдың Төлээлекчилер хуралына депутаттар соңгулдаларына белеткелдер дугайында парлалга конференциязын эрттирген. Оларның дыңнатканы-биле алырга, соңгулдаларга чоннуң киржиринге таарымчалыг байдал тургустунган, харын-даа мырыңай чамдык соңгулда участоктарының белеткелинде чаартылгалар бар.

Кызылдың Төлээлекчилер хуралына депутаттар соңгулдалары 32 соңгулда участоктарына эртер. Оларның аразындан 10 участоктарга соңгукчуларның бадылаашынын санаар автоматчылкан комплекстерни тургускан. 3 соңгулда участоктарында кижилериниң үннерин безин дамчыдып болур видеокамералар бар. Соңгулдаларның канчаар чоруп турарын бижидер дериг-херекселди 5 участоктарда тургускан.

Соңгулда участоктарының шуптузунга соңгукчуларның айыыл чок чоруун хандылары-биле эргежок чугула хемчеглерни баш бурунгаар ап чоруткан.

Улуг-Хемниң оң болгаш солагай талаларында дачаларда, Вавилин этпээнде соңгукчуларны соңгулда участоктарына халас чедирерин организаастаар.

Баш бурунгаар бадылаашкынарны база организаастаан, ынчангаш сентябрь 9-та соңгулда участоктарына соңгуп шыдавас соңгукчулар август 30-тен сентябрь 8-ке чедир баш бурунгаар бадылап каавыдып болур.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының бешки чыыжының депутаттарына кордакчы кылдыр «Чаңгыс демниг Россия», «Чептүг Россия», РФКП, РЛДП политиктиг партиялар база боттарының төлээлерин идиңдүрген. Хоорайның төлээлекчи органының депутатына соңгударына ниитизи-биле 236 кижиге кордап турар. Оларның аразындан чүгүле 26 кордакчыны Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаты кылдыр соңгукчулар соңгуп алыр ужурлуг.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының медээлеринден.

Сүт-Хөлден медээлер

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ “ҮҮЖЕЗИ”

Чаа өөредилге чылынга баш бурунгаар шыңгыы белеткенген школарның ажил-агый талазы-биле түңнелдери-даа, көргүзүлгери-даа алызында көскү, эки болуру маргыш чок.

Ынчангаш Сүт-Хөл кожуунуң өөредилге эргелелиниң даргазы Лидия Семис-ооловна Ондарның удуртулгазы-биле кожуунда база бир хей ажилдакчыларлыг өөредилге албан черлери чаа өөредилге чылынга багай эвес белеткелдиг болганын демдеглээри чугула.

Тодаргайлаарга, кожуунуң 7 ортумак школары, 8 уруглар садтары, 1 спорт школазы, 1 немелде өөредилге төвү чаа өөредилге чылынга чогуур негелдеге дүүштүр бүрүнү-биле белеткенгенин тускай комиссия демдеглээн. Ол ышкаш эрткен чылдан арткан “үүже” 378 тонна хөмүр-даш бар. Ол келир кышка улуг магадылал. Түңнел чугаалаарга, кожуунуң өөредилге черлери чаа өөредилге чылында долузу-биле ажилдап болур эргениң паспорттарын холга алганнар.

Ам школачыларның, уруглар садтарында бичии чаштарның ортузунга өөредилге-кижизидилге ажилдарын улам күштелдирерин чорудар.

КЕСКЕН СИГЕН ЧЫДЫ ЧААГАЙ

Часкы үеде өл чаъс дүшпээн-даа болза, сөөлгү айларда үзүктелиишкн чок үргүлчүлелдиг чаашкын чагганындан кожуунуң девискээринде ховушөлдерде, ында-мында алаактарда, шыктарда снгениң үнүжү багай эвес бооп турар.

Сөөлгү үеде аяс кааң хүннерни ажыглап, кожуунуң чону

Эрзин кожуундан медээлер

ЭМЧИЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ

Төрээн кожуунуң ажил-амыдыралын «Шын» солунуң арыннарына удаа-дараа чырыдып чаңчыккан болгаш, ам база өөрүшкүм үлежип бижип ор мен, чонум.

Назы-хар улгаткан, ынчангаш эмчилерниң дузазын бо-ла дилей бээр-дир мен. Эрзин кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчилеринге мөгейбес аргам чок. Коллективте шупту аныяк эмчилер ажилдап турар, улус-чонга эвилең-ээлдээ-даа аажок. Улуг эмчи Аржаана Полиновна Дадаа-биле чугаалажып, кадыкшылымга хамаарыштыр чагыг-сүмезин алдым. Улуг коллективте, шынап-ла, шыңгыы удуртуп шыдаар, бедик негелделиг, ханы эртем-билигилг эмчи-дир деп эскердим. Айтырылгарымга дорт болгаш тода харыларны берди. Эмчилер эртеңиң-не ажил шагының бетинде сула шимчээш-киннерни кылып турарын сонургадым. Олар «Улуг чарыш» деп спортчу оюннар маргылдаазына идекпейлиг киржип турар болдулар. Эмнелгениң ишти-дашты арыг-силиг, дузалап ажил-агында картофель болгаш ногаа аймаан тарап олуртканын, арга-дуржулгалыг ногаажы кижиге болгаш, магадап көрдүм. Өзүп турары эки-дир, элбек дүжүттү алыры

массалы-биле мал чеминиң белеткелинче кирип турарлар.

Арат ажил-агыйлар, амы-хууда тус-тус малчыннар мал-маганынга магадылал кылдыр эки шынарлыг снгени чидириг чокка кезип алыр дээш, олут-чыдын чок шудургу ажилдап турар. Чижээлээрге, Бора-Тайга сумузуңда Вассилий Сарыг-оолович Ховалыг Курга-Судак деп черден 10 тонна снгени кезип, кургадып, сарааттааштың, кодан девискээринде дүжүрүп алган. Ол-ла сумуда хоочун арат Борис Бошка оолдарын, күдээлерин эвилелдеп алгаш, Ортаа-Тал чоогунда снген кезилдезинче кирипкеннер.

Алдан-Маадыр сумузуңда Алексей Минчири-оолович Ондар удурткан Даялыг аттыг арат-тараачын ажил-агыйының ажилчыннары Доора-Даг баарында боттарының снген кезер 20 гектар черинде трактор-биле снген кезилдезин эгелей бергеннер. Олар 40 тонна снгени кезип белеткээр сорулганы салгаш, тура-соруктуг ажилдап турарлар. Оон ыңай ол-ла сумуда ажилчын, алызындан адазы снген кезериниң мастери чораан Шыыр-оол Алдын-Херелович Ондарның оглу Олег Шыыр-оолович Ондар тускай снген кезер моторлуг хирээзи-биле буга, сумуннар кыдыгларын-дан 5 тонна снгени кезип алыр дээштиң күжениишкнниг ажилдап кирипкен.

Коданында ходугур кудуруктуг мал-маганныг араттар хол куруг олурбайн, чаңгыс тудуш-даа снгени белеткеп алыр дээштиң берзенипкеш, снген-ширбиел белеткелинче хайныышкынныг кирип турарын айтыры чугула.

Сүт-Хөлдүң делгемнеринде хылыш дег чидиг кадырлар ында-мында снген шөлдеринде ыңгылыг “ырлажып”, кескен снгениң чаагай чыды думчукка бо-ла келир.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

чугаажок. Мергежилеңге бердинген эмчилерге чедишкн-нерни күзедим.

ЭРЕС-КЕЖЭЭ ОГЛУВУС

Эрзин кожуунуң Мөрен сумузуңуң малчыннары Түмөн Ооржактың дугайында чылыы-биле сактып чугаалажып турарлар. Ол Кызылда өөренип турар хиреде, кыжын улуг хар чагган, малчыннар берге-дээшкннерге таваржып турарын дыңнааш, эптиг үени тып, дузазын каткан.

Суурунга келгеш, малчын аалдарже орук үндүрүп, дал-бий тыртып, чааскаан улуг ажилды кылган. Шынап-ла, каш чыл дургузунда ыңдыг улуг хар-даа чаап көрбээн турган. Ол моондактарны тургусканы билдингир. Ынчалза-даа Түмөн Ооржак ышкаш кежээ ажы-төлдер турда, малчыннарга дуза келир дээрзи бүзүрелдиг. Суму чагыргазының даргазы Сеңги Шадаевич Соян, хурал даргазы Юрий Марзуевич Учурал олар база малчыннарже доктаамал кичээнгейни салып, аалдарына удаа-дараа чедип, чогуур дуза, деткимчи көргүзүп келгени демдеглексенчиг. Сумуда албан органи-зация черлерин малчыннарга дуза кадарынче эвилелдеп, эки углап-баштап турарлар.

Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.
Эрзин кожуун, Мөрен сумузу.

Аныяк дизайнерлер мөөрейи

ТЫВА УГУЛЗАЛЫГ ДЖИНСЫ

Аржаана Донгак ажил үезинде.

база чаа эгелеп чоруур аныяктар бар.

Шилилгени эрткен киржикчилерге мөөрейниң киржикчизи деп сертификаттарны тывыскан. Ол ышкаш кижиге бүрүзүңге коллекциязын чогаадып, даарап эгелээринге консультация хевирлиг өөредилгени эрттирген.

Амгы үеде дизайнерлер ийги чадага белеткенип эгелээннер. Оларның чогаадып даараан ажилдарының көрүлдезин сентябрь 14-те “Тет-а-Тет” бичии театрга көргүзөр. Идик-хеп чогаадып, даараар талазы-биле специалистерден тургустун-

эскизтеринден кандыг ажилдар боттанып кээрин база ооң даараан шынарын өөренип көөр. Ол ышкаш киржикчилер-биле өөредилгилг семинарны эрттирер. Аңаа хеп быжарының чажыттарын база үндезин тыва хептиң дүрүмнерин таныштырар.

Эң-не солун түңнел чадазы октябрь 4-те Национал театрың сценазынга болур. Аңаа мөөрейниң киржикчилериниң коллекцияларын бүрүнү-биле көргүзөр чараш, көрүштүг шоу мода, чараш чүүл сонургаарларны манап турар.

“Русский силуэттиң” регион чада-

зының тиилекчизи бодунуң коллекциязын ноябрь 10-да Москваның “Гостинный дворга” бараалгадыр. Эң-не тергидээн коллекцияларның авторлары Европаның Мода бажыңнарына өөредилге эртер эргени алыр.

Ам “Русский силуэт” мөөрейниң регион чадазының бир киржикчизи Ак-Довурак хоорайдан дизайнер Аржаана Донгакты таныштыраал.

Дээди эртемниг аныяк дизайнер Аржаана Донгак эрткен чылын университет дооскаш төрээн чуртунче — Ак-Довурак хоорайынче чанып келген. “Русский силуэт” деп мөөрей болуп турарын авазындан билип алган. Авазы ол дугайын интернеттен номчааш, уруунга сүмелзэн. Диплом ажилына камгалаан тыва хевир кириген ажилдарын конкурс-че кириген. Өске киржикчилерден ооң коллекциязының ылгалы — капсулалыг коллекция. Ол дээрже аныяктарга таарыштырган, солустур кедиптер, чыынды каас хептер.

“Аныяктар мода сагыыр болганда, бодумнуң ажилымга амгы үеде эң-не чугула, сөөлгү трендилерни (эң-не сайзыраңгай) шилип алган мен. Ынчалза-даа мээң костюмдарымда өскелерден ылгалдыг чүүл тыва хевир кирип турар” — деп, Аржаана бодунуң ажилын таныштырган. Аныяк дизайнер ажилдарында ак болгаш куу оожум өңнерни аксессуарлар (каасталгалар) кирип тургаш ажыглаан. Жюриниң шийткелинде ооң бир ажилы — тыва кыс чуруу кириген платье. Ол ышкаш тыва угулзалыг джинсы куртка. Бир тускай боорда, онзагай көстүр. Ол эскизтеринге чаа өңнер немер, ам-даа чедир ажилдап турар. Аржаана мөөрейге тиилээш, Москва чоруур сорулгалыг эвес, а бурунгаар көрүштүг, кедилиг аныяк дизайнер кылдыр бодун көргүзөр сорулгалыг.

Алдынай СОЯН.

Делегейниң аныяк дизайнерлериниң XII “Русский силуэт” мөөрейиниң Тывада регионалдыг чадазы уламчылап турар. Ооң бирги чадазы июнь айда Тыва үндезин культура төвүңге эрткен. Мөөрейже 30 харга чедир назылыг аныяк дизайнерлерни, студентилерни база профильдиг өөредилге черлериниң доозукчуларын чаалаан. Аңаа 13 кожуундан база Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан 40 кижиге киржир чагыгны кириген. Мөөрейниң дүрүмү-биле киржикчи бүрүзү 5 овор-хевир кирген чаңгыс коллекцияның эскизтерин таныштырар ужурлуг.

Тыва джинс куртка.

Эскизтер таныштырар чадазынга киржикчилерниң ажилдарын комиссия түңнел көргөш, 20 аныяк дизайнерни шилип алган. Олар сентябрь 14-15-те болур коллекциялар көрүлдезинге киржир эргелиг. Бо киржикчилерниң аразында россияжи подиумнарда боттарының ажилдарын көргүзүп турган дизайнерлер

С. Пюрбю, 1945 ч.

Бистиң бо допчу сайгарылгалыг чүүлүвүс билдингир болзун дээш, ук шүлүктүң 1945 чылда чадалай бижиттинген баштайгы хевирин чадалар орнунга ылгаар / дем-дек салып, долузу-биле Силерге, хүндүлүг номчукчулар, таныштырып көрээлиңер.

ЭЪЖИМ

Өгбелерим, / төрелдерим/ адын шыгжаан
Өскен черим/ – Эъжим деп/ бир хемчигеш бар.
Суму чоннуң/ чурту боордан/ өскези чок,
Сураа үнмээн, / мактапкы дег, / чүве-даа чок.
Хажызында/ тургузуп каан/ ханалар дег
Харап турар/ кадыр-кадыр хаялар бар.
Аңаа, / дагга/ ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш, / хая кырлап, хүнзеп чордум.
Ховуларда/ чаткылап каан/ хорагай дег,
Хоор-сарыг/ ала-була/ тараалар бар.
Аңаа, / ховаа/ хоорум чедер/ хонак ууштап,
Авырара чудаи берген/ күзеп чордум.
Чайгы хүнде/ шимчеп турар/ мөңгүн ышкаш,
Саарыглары чайыннанган/ судактар бар.
Аңаа, / хемге/ хырынга өй/ балык тудуп,
Аржаан ышкаш, / арыг сугну/ ижип чордум.
Ортузунда/ чонга салган/ олбуктар дег,
Оюк-дилик, / чиңгир ногаан/ оймактар бар.
Аңаа, / шыкка/ ында-хаая/ түрээм уттуп,
Амыр-шөлзэн, / ойнап-хөгөп/ тояп чордум.
Чырык херел, / арай боорда/ сыстып өдер,
Сырый, / шыргай/ хөлегелиг аьргалар бар.
Аңаа, / аьргаа/ тооруктап, / сериитенип,
Авырган дег, / пөштер үнүп, / чайлап чордум.
Өскен хемим – / Улуг-Хемниң адыры сен.
Өскүс оглуң – / Улуг чоннуң/ санында мен.
Аян тудар – / ыраажы деп аттыг болдум.
А ырымга/ черим сени/ адап тур мен. (1945)

1958 ЧЫЛДАН БЭЭР

Ук шүлүк Пюрбюнүң 1958 чылда чырык көргөн «Чуртталганың аялгасы» деп шүлүктөр чыындызынга база авторнуң оон соңгааргы номнарынга «Өскен черим делгеминде» деп ат-биле элзэн-не эдилге-чазалгалыг чаа хевир-биле парлаттынып келген.

ХЕВИР-ТУРГУЗУГ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

С. Пюрбюнүң төрзэн хеминге тураскаадып 1945 чылда алгап ырлап кааны «Эъжим» деп шүлүктүн бо баштайгы хевирин чадалай бижиттинген — 28, тодаргайлаарга, ийи-ийи одуруглуг 14 строфалардан (аа бб вв гг дд ее жж зз ии кк лл мм нн оо) тургустунган. Одуруг бүрүзү 12 ажык үннүг (слоттуг) болуп турар (4/4/4=12; 2-2/ 2-1-1/ 3-1=12; 2-2 /2-2 /3-1=12; 2-2/3-1/2-1=12 дээш оон-даа өске).

«Өскен черим делгеминде» деп 1958 чылда чырык көргөн хевиринде одуруг саны 36 (14 ийи одуруглуг болгаш 2 дөрт одуруглуг строфаларлыг: абабвв гг дд

ее жж зизи кк лл мм нн оо пп рр сс тт), аралашкап 12 биле 8 ажык үннүг хемчээл-биле (4/4/2-2=12; 2-2/2-2=8; 2-2/4/3-1=12; 4/2-1-1=8 д.о.ө.) бижиттинген болуп турар. С. Пюрбю шүлүк хемчээлин чаңгыс аайланчак болдурбазы-биле, утка аайы-биле хемчээлди өскертип, болбаазырадып турганы илдең.

УТКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ

1945 чылдагы хевиринде:

- 7) Аңаа, дагга ийи-чаңгыс малым көрүп.
- 8) Анай ышкаш, хая кырлап, хүнзеп чордум.
- 9) Аңаа, ховаа хоорум чедер хонак ууштап,
- 10) Авырара чудаи берген күзеп чордум — дээни ышкаш одуругларны, 1958 чылдагы дараазында одуруглар-биле деңнеп көөр болзувусса, утка талазы-биле элзэн ылгалдыг болуп турарын эскерер бис:
- 9) Даглар үнүп, байлар хою кадарар дээш,
- 11) Аалдар кезип, олут билбес ай-бызынга...
- 13) Өскен черге — хары чер дег, хала көрүп

14) Өскүс үлүүн чүктеп чордум.

Бир талазында, Пюрбю чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының эге чадазында (1934-1940 чч.) бижип турганы дег, кедергей хувискаалчы, диңмитиг кыйгы аян-хөөннүг бодалдар-биле кызыгаарланмайн, 1947 чылда чырык көрө бээр «Төрзэн черим» деп шүлүктөр чыындызын белеткеп тура, ниитилелдин эвес, а кижиниң амы-хууда сеткиишкинин катаптаттынмас сарынналдыг (лириктиг) хөөн-биле чиге илередириңче угланышкынны күштелдире берген үези ол турган-дыр деп илереп кээр.

«Эъжим» деп шүлүктүн баштайгы 1945 чылдың вариантызында лириктиг маадыр бодунуң малын көрүп, төрзэн чериниң хаяларын кырлап, төрзэн чериниң ховузунуң беримчезин — хонаан ууштап дорукканын сактып чоруур. Мында яды болгаш түрөп чораан кижиниң сеткил-хөөнү долузу-биле илереттинген. Социалистиг реализмниң негелделерин хажытпайн, харын-даа ону быжыглап турар. 1944 чылга чедир тываларның көшкүн амыдыралы, оларның делегейже көрүүшкүнү — бойдус биле кижиниң хоорлуш дивес сырый харылзаазы үстүндө одуругларда тодазы-биле көстүп турар. Ындыг аян-хөөннер-биле Пюрбю 1945 чылда бодунуң чогаадыкчы арга-мергежилин эпти-ле сайзырадып ажылдай берген. «Эъжимниң» баштайгы вариантызы чедимчелиг уран-чечен тывыштары-биле ынчангы тыва шүлүк чогаалынга чаа арынны ажиткан.

А ук шүлүктүн 1958 чылда чырыкче үнгөн «Өскен черим делгеминде» деп вариантызында лириктиг маадыр байлар хою кадарар дээш даглар үнүп, байларның айбызын кылыр дээш аалдар көзүп, өскен черинге — хары чер дег, хала көрүп чораан өскүс оолдун салым-чолун чуруп көргүскөн. Тыва чогаалчыларның, ылаңгыя баштайгы ийи салгалдын шүлүкчүлериниң, чогаалдарынга социалистиг реализмниң негелделеринге чагыртып, эрги Тыва үезинде «арат кижини бүрүзү аштап-түрөп, доңуп-дожап, эки чүве көрбейн чораан; каш-ла бай кижилер лама, хамнарга деткиттирип алгаш, улус-чонну дарлап, чулуп чип чораан; кижиниң төрзэн чери, айы, хүнү безин ээ көрбейн чораан» дээн чижектиг кызыы билиишкинниг аян-хөөннер коммунистиг партияның удуртулгазының үезинде, 1990 чылдарга чедир тергиидеп келген.

КАРА-БАЖЫНДАН ХОСТАЛЫП ҮНҮП КЕЛГЕШ...

Сергей Пюрбю 1950 чылдарда буржуаз националист, «чоннуң дайзыны» дирткеш, 6 чыл 6 ай иштинде кара-бажыңга олурган соонда, хоругдал адаандан хосталып үнүп келгеш, төрзэн Тывазының амыдырал хөгжүлдэзин хайгаарап турган. Ол чаа амыдыралды ийи аңгы каътташкак сеткил хөлзээшкини-

биле хүлээп ап, медресеп көргөн. Оон бирги каъды — коммунизм, социализмниң идеялары, частырыгларлыг, хажыдышкыннарлыг-даа болза, шынныг, чөптүү-биле боттанып турар деп билиишкин. А ийиги каъды — чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң хайыра чок хөделиишкиннери-биле болуп турган ол частырыгларның, хажыдышкыннарның каража-когаралдыг, өлүм-чидимниг, халаптыг уржуктарынга хараадалдың, хомудалдың минниишкини болуп турар.

Ук шүлүктүн чаарттынган хевиринде ындыг ийи-үш каътташкак аян-хөөннерни дараазында одуруглардан бадыткалды-биле көрүп болур бис.

- 15) Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег
- 16) Амыдырал шапкын чалгыы
- 17) Уттундурбас, кайгамчыктыг бир-ле чазын

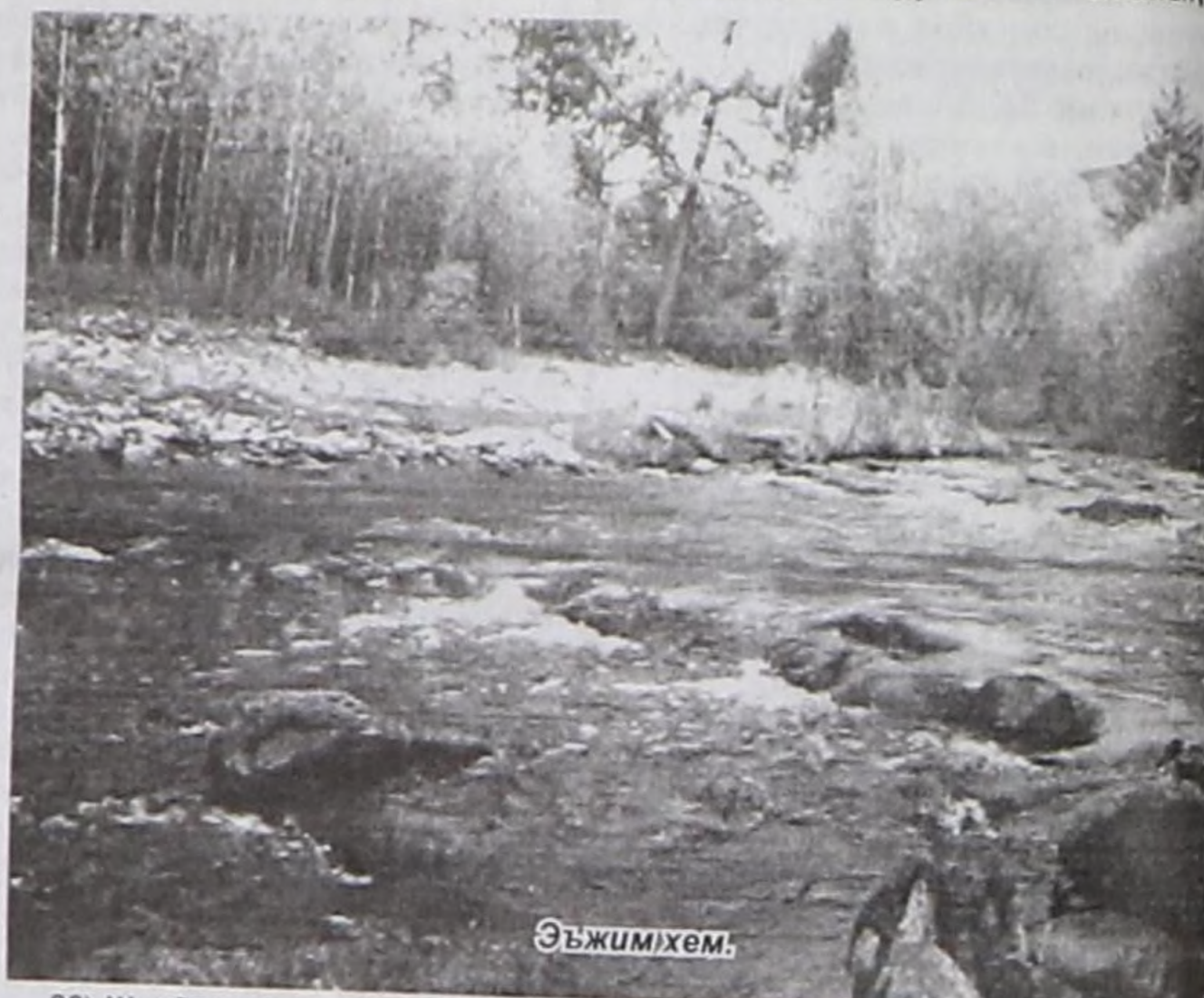
18) Аалдан мени алгаш барган...

19) Энир чылын часкаар чайын өскен черим,

20) Эргим чонум эргип чордум,

21) Аржаан ышкаш, арыг, соок суун долдур пақтап,

22) Агы, каңгы чыдын тынып,

Эъжим хем.

23) Шагда калган чалыы үем катап дирлип,

24) Сагынганым чавырылды...

«Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег/ Амыдырал шапкын чалгыы/ Уттундурбас, кайгамчыктыг бир-ле чазын/ Аалдан мени алгаш барган...» — деп одуруглардан төөгүлүг социалистиг чаартылгалар болгаш депшилгелиг өскерлиишкиннерниң салдары-биле, бир талазында, лириктиг маадыр бичии оол эртем-билигн далайыңче эжиндирип чорупканын сактып турар. Ийи талазында, «Улуг-Хемниң эриин ашкан үери дег, калчаа хөделиишкиннерлиг ужуз чөп чок частырыгларның, хажыдышкыннарның шапкын чалгыы бир-ле чазын (1948 ч.) аалындан (төрзэн Тывазындан) алгаш барган» деп, кичээнгеилги номчукчуга тодазы-биле билдинип кээр. «Кезек өгдө үрде көрбээн дөргүл-төрөл, таныш-көрүжүн», «аржаан ышкаш дамырааның дамдызын, агы, каңгы, терек, чойган айдызын, кара черниң доозунналган довураан» ылаңгылы-биле ырлап каан шүлүкчүнү, оон 1947 чылда чырыкче үнгөн «Төрзэн черим» деп номунга парлаттынган «Кара-Суг», «Чайлаг», «Эъжим», «Хайыракан», «Шагаан-Арыг» деп шүлүктөринге «социалистиг чаартылгалар чурувайн, бичии төрзэн черин алгап бижээн» дээш шүгүмчүлөп, «буржуаз-националист» деп буруудадып турган болгай.

Пюрбю элээди апарган үезинден-не 1926 чылда Эъжиминиң унундан үнүп, баштай Кызылга, дараазында Ленинградка, Москвага эртем-билиг чедип алыр дээш өөренип, оон соонда Тывазының чымыштыг ажыл-ижинче шымны бергеш, 1946-1955 чылдарда төрзэн черлерин безин эргип кээр чайы чок чораа-

ны билдингир. Оон кадында хы чалыы назынында ол кадыг-де каралыг чылдар база түрүп келген. Ол харааданчыг чалыы назыныны йында «Шагда калган чалыы үем дирлип, сагынганым чавырылды» турары ол.

ИЙИ ВАРИАНТЫНЫҢ ОЛЧА-ТЫВЫШТАРЫ, ОЙТАЛА КЫННАРЫ, ЧИДИРИГЛЕРИ

Үрде көрбээн төрзэн черинге чаартылгалар көвей болган. Эъж музу тургустунган, сууржугаш туттарык-буга кастынган, шеверлетт тараа-ногаа тарып турар болу б Аъттар, шарыларга немештир ма трактор техникалыг, хову-шөлде агый хөгжүп турар. Чайлаг, күз наштаарда кодан-кодан малдар о Малчыннарның ажы-төлү эге ш өөренип турар. Эмнелге пунктуз бар.

Маңаа барымдаа бадыткал 1931 чылда ССРЭ-ниң Националб колониалдыг айтырыглар шинч эртем-шинчилел ассоциацияз ажилдап чорутканы «Тываның

ажыл-агый болгаш демографтыг б келинден» дараазында медээле кирип көрээлиңер.

Тыва Арат Республиканың Улуг кожуунда Эъжим сумузунга 1931 ч кылып чоруткан бүрүткелден илерэ

1) Сумунуң бүгү чурттакчылары саны — 915 (485 — эр, 430 — херээ кижини;

2) Өреге саны — 241; чурттап т оран-савазы: 186 өг, 76 бажың, 27 ча

3) Малдың баш саны: хой — 5782, — 2426, инек — 2263, чылгы мал — 1 теке — 16, сарлык — 2;

4) Хову-шөлдерде: чиңге-тараан 62 га, кызыл-тасты — 17 га, арбайны га, суланы — 4 га черлерде тарып ту сиген шөлү — 142 га;

5) Көдээ ажил-агыйга ажылгаар херекселдери: озук-андазын — 160, де андазын — 61, илиир — 15, тараа арыг машина — 1, сиген кезер машина — 2; нак — 82, терге — 3, эзер — 297, ыңгыр — 191, барба — 714, чүген-суглук — 1 хомут — 111; согааш-бала — 180, хүү — 137, хирээ — 116, балды — 347, си кадыры — 154, тараа кадыры — 2 кускун-хаай — 14;

6) аңчы болгаш балыкчыларның аңыныр болгаш балык ажил-агыйы ажылгап турар херекселдери: бырд боо — 143, чактыыр боо — 67, ланчыны — 35, ая — 208, какпа — 226, дузак — 99 дээш оон-даа ыңай медээлер хөй.

Ынчаарга ук шүлүктүн «Өскен чер делгеминде» деп хевиринде С. Пюр төрзэн чериниң 1-ги чурумалын — 8 одуругга; хувискаалчы хөөннү — 6 одуругга; аалдан алгаш барган үезин — 4 одуругга; чавырылган сагыш-сеткил илерээшнин — 8 одуругга; төрзэн чериниң 2 чурумалын 8 одуругга шүлүктүн 4

ШҮЛҮҮНҮҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Эжым сууру.

Эжым сууру. 1958 чылдан соңгаар
шүлүккө Сергей Пюрбюнүн эр-
менин ойноп өскөнү Эжым деп
хемчигежиниң ады көзүлбейн
ар. Кандыг-ла бир черде, кайы-ла
булуңда ады-сывы билдинмес
ерген хемчигеш болу берген...
ӨСКЕН ЧЕРИМ ДЕЛГЕМИНДЕ
Абелерим, төрелдерим
адын шыгжаан,
Уму чонунуң чурту чораан,

Өскөн черим —/ ээрерген/
хемчигеш бар.
Уруттунмаан чуруу бо-дур:
ажызында/ ханалар дег./
чалымнарлыг
бадыр даглар харап турар:

Ортузунда./ хевистер дег/
оргу шөлдер,
Аймак, шынаа чатты берген.
Даглар үнүп./ байлар хою
кадарар дээш,

Аалдар кезип./ олут билбес
айбызынга
Арным, холум хорлап калган;
Өскөн черге —/ хары чер дег./
хала көрүп,
Өскүс үлүүн чүктеп чордум...
Улуг-Хемниң/ эрин ашкан үери дег
Амыдырал шапкын чалгы
Уттундурбас./ кайгамчыктыг

бир-ле чазын
Аалдан мени алгаш барган...
Энир чылын/ часкаар чайын/
өскөн черим,
Эргим чонум эргип чордум,
Аржаан ышкаш./ арыг./ соок суун/
долдур пактап,
Агы, каңгы чыдын тынып,
Шагда калган/ чалыы үем/
катап дирлип,

Сагынганым чавырылды,
Өрү-куду кыштагылап./ эргий
көрдүм —
Өскөн черим биеззи чок;
Коштунушкан ийи хемниң унун
дургаар

Кодан-кодан малдар долган;
Кырлап өскөн хаяларым/
чунуп каапкан

Кылаң арыг апарган дег,
Хорлап чораан ховуларым/ хоюг,
чымчак,

Хорагайын эжинген дег.
Өскөн черим делгеминде/
чиргилчин дег,

Өөрүшкү бүргелип тур;
Ынакшылын/ чайга сөглээн/
хамнаарак дег,
Ырлар ында куттулуп тур.

(1945-1955)

Бистиң көрүжүвүс-биле алырга,
бир талазында, Пюрбю келир үедеги
чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга
доктар кадып болур шаптараазын-
нар болдурбазын бодап турганы
база чадавас. Ынчангаш шүлүкчүнүң
бо шүлүү (чаа хевири) ооң бодам-
чалыг болгаш төрө херээнге чөптүг
звес идеологтук хөдөөлишкннер
база болуушкуннарның уржуктарын
билип турза-даа, келир үеге бүзүрел,
идеел, ынаанын ышкынмаанының
миннишкни болуп турар. Ол
ышкаш шүлүкчүнүң үзел-бодал
талазы-биле туружундан база про-
фессинал чогаадыкчы ажил-ижин-
ден ооң өг-бүлезиниң салым-чолу
бүрүнү-биле хамааржыр турганын
сагындырып каалыңар. Политиктиг
херек үлгеткен дидирткеш, кара-
бажыңнадып чорааннарның өг-
бүлелери кандыг хилинчек көрүп,
түрөп, човап чораанын болгаш бүгү
чуртка репрессияларның кайы хире
улуг хемчээлдиг кавынныг турганын,
чогаалчы ыңдыг янзылыг херек
ужун шийтирип чораан болгаш до-
рамчылаалдыг калчаа хайны хөйну
көргенинден кедергей оваарымчалыг
турганы чугаажок.

Өске талазында, чогаадыкчы
сорулгазынга чагыртып, бодал-
дарының бот илерээшкни хостуг
болурун, бодунуң шүлүкчү арын-
нүүрүнүң туружун быгыглап ап, ук
шүлүүн чаа бижиттинген чогаал
деңгелинге чедир эдип-чазап, хою-
лап, экижиткени база магат.

Ынчаарга, Адыг-Түлүш Бакыс-
тай оглу Пюрбюнүн «Өскөн че-
рим делгеминде» деп шүлүүнүн
бижиттинген үезинге хамаарыш-
тыр демдеглеттинген чөптүг звес
буруудадышкыннарның 1945-1955
чылдары, бүгү Совет чуртка, Ты-
вага, чогаалчының амыдыралынга
салым-чолдун кадыг-берге чылдары
болур. Ол чылдарда бижиттинген
төрзэн чери, ээрерген эргим хемчи-
гежи «Эжыминге» мөгейиг ол ийи
шүлүккө тодазы-биле илереп келген.

Василий САЛЧАК,
чогаал шинчилекчизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг ажил-
дакчызы» хүндүлүг атты А.А. Пикулевка
(мөчээн соонда) тыпсырының дугайында

Онза берге байдалдарда амы-тынын хайыра-
лавайн, көргүскөн эрес-дидим чоруу дээш «Тыва
Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты «Межегейуголь» хөмүр-даш компаниязы» кызы-
гаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин бүдүрүлгө
талазы-биле дирекциязының №2 участогунуң началь-
ниги Андрей Александрович ПИКУЛЕВКА (мөчээн
соонда) тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2018 чылдың август 24
№ 164

Тыва Республиканың Баштыңының
Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының
дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва
Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-
биле шаңнаары болза:

Николай Николаевич НЕЦВЕТАЕВТИ — «Көвүрүг-
тудуг эргелели» кызыгаарлаттынган харысалгалыг
ниитилелдин паром кежииниң мастери;

Алена Артаевна НУРЗЕТТИ — Тыва Республи-
каның Саң-хөө яамызының күрүне эргелеп-башкарыл-
газының, национал камгалал болгаш айыыл чок чоруктуң
талазы-биле бюджет политика килдизиниң начальниги;

Василий Валентинович ХАНГАЕВТИ — Улуг-Хем
кожуунуң чагыргазының чер болгаш өңчү-хөрөңги
харылзааларының талазы-биле кол специализи;

Андрей Михайлович ШАБАЛИНСКИЙНИ — «Голев
даг-руда компаниязы» кызыгаарлаттынган харысал-
галыг ниитилелдин чигине директорунуң оралакчызы.

Өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының
Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Роза Туматовна БАЙКАРАНЫ — «Кызыл кожуунуң
Баян-Колдун ортумаа ниити билиг школазы» муни-
ципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чериниң
хөгжүм башкызы;

Вера Михайловна БАРАНОВАНЫ — «Улуг-Хем
кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайның «Хүнчүгеш» хо-
лушкан хевирниң №1 уруглар сады» школа назыны чет-
пээн уругларның муниципалдыг автономнуг өөредилге
албан чериниң кижизидикчи башкызы;

Милана Владимировна БАЯНДАЙНЫ — «Кызыл
хоорайның Совет Эвилелиниң Маадыры Т.Б. Кечил-
оол аттыг №3 ортумаа ниити билиг школазы» муни-
ципалдыг бюджет албан чериниң эге класстар башкызы;

Елена Окало-ооловна ХЕРТЕКТИ — «Барыын-Хем-
чик кожуунуң Кызыл-Мажалык сумузунуң «Аржаан»
уруглар сады» школа назыны четпээн уругларның
муниципалдыг казна өөредилге албан чериниң эрге-
лекчизи;

Валентина Дорзуковна ХОМУШКУНУ — «Барыын-
Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык сумузунуң ортумаа
ниити билиг школазы» муниципалдыг бюджет ниити
өөредилге албан чериниң эге класстар башкызы.

Көдээ ажил-агы адырынга хөй чылдарда ак сет-
килдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының
Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Валентина Самбуевна КУНГААНЫ — Улуг-Хем
кожуунуң Ишти-Хем сумузунуң арат (фермер) ажил-
агыының баштыңы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2018 чылдың август 29
№ 169

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-
биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва
Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш»
медалы-биле шаңнаары болза:

Дадар-оол Дакпажыкович ЧЫРТАКТЫ — күш-
ажылдың хоочуну.

Өзүп орап салгалды кижизидип өөредиринге ачы-
хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы
дээш «Тыва Республиканың улустуң башкызы»
хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Людмила Григорьевна КУКАРИНАГА — «Улуг-
Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайның №2 ортумаа
ниити билиг школазы» муниципалдыг бюджет ниити
өөредилге албан чериниң орус дыл болгаш чогаал
башкызы.

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыя-
зы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг
ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Алевтина Викторовна ШУЛЬГАГА — «Кызыл
кожуунуң Каа-Хем суунуң уругларның уран чүүл
школазы» муниципалдыг бюджет немелде өөредилге
албан чериниң хореография класзының башкызы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2018 чылдың август 29
№ 170

Карта М-46-БХ 8А

Суг-Аксы школазының 1968 чылда доозукчулары

50 ЧЫЛ ИШТИНДЕ ЧҮҮ ТУРБААН ДЭЭР

Бистер Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы ортумак школазын 1968 чылда 10 «а», 10 «б» класстың өөреникчилери шупту 43 кижидооскан бис. Бо чылын доосканывыстан бээр 50 чыл, бир вектиң чартыы болуп турар бис.

Бежен чылдар иштинде чүү болуп, кандыг чаартылгалар турбаан дээр, бүдүн төөгү. Ынчан кожууннун төвү Суг-Аксын «хоорай» дээр турган. Бистерни, Хөрт-Тайга, Кызыл-Тайга, Кара-Чыраадан келген тоску классчыларны база Ак-Даш, Алдан-Маадырдан келген өөреникчилерни 10 «б» класска, а Суг-Аксы школазының өөреникчилерин 10 «а» класска олуртуп каан. Суг-Аксы чурттугларны «городскойлар» дээр. Ол класста 7-8 хире орус омактыг өөреникчилер база бар. 10 «а» класстың тыва өөреникчилери орустайып чугаалажырга, сонуургаар турган бис. Ынчангы школавыс ам чок, өрттенип калган, орнунга чаа школа туткан. Бистиң үеде школавыстың узун кудумчузунга демир, узун, шөйбек, кара печкалар (контрамарка) турган, чүгүле ыяш-биле одаар, шоолуг чылытпас, школаның соңгалары дыка улуг, делгем болгаш соок хевирлиг. Бистер, тентекпейлер печканы долгандыр куспактанып алгаш, ишти-баарывыс чылдып турар бис, кидис идиктерлиг болгаш-ла чүгээр турган боор ийин.

Клазывыс башкызы Валентина Аксенова дээр узун кара чаштыг, бедик, чараш математика башкызы турган. Адаларының аттарын сагымазывыс багай болду. Башкыларывысты, тензэвис ол ыйнаан, шолалаар турган бис. Лориса Ишкина (русичка — орус дыл башкызы), Тамара Родина (химичка), Валентина Аксенова (математичка), Мария Михайловна (немка), Каадыр-оол Сегбелдеевич (Ньютон) дээр оон-даа өске.

Үш интернат турган. Уругларны ийи интернатка, оолдарны үшкү интернатка чурттадып каан. Интернаттар, столоваяны долгандыр бедик херим-биле кажалап каан, кежээниң-не шоочалаар. Интерна-дывыста узун кара демир печкаларывысты оочурлап дежурныйлап одаар, доңуп-ла турар бис. Удуурда, уктар, джемпер, платье дээр ышкаш эртенги кедер хептеривис хойну-вуска суп аар бис. Ооң кадында «городской» оолдар дүнелерде бисти кээр коргудар. Удуур өрээлдеривис аксында дээктенир дээр безин чок, эжик аксынга сандайларны каат-каат кылдыр салгаш, кырынга тазтар салгылап аар бис. Ол камгалалывыс даажындан оттуп кээривиске, оолдар дезиптер. Вахтерлар дээр кырган-авайлар эжик аксында ээлчээр эрттирип орап, ол тентек оолдар та канчап эртип кээр турган

боор чүве. Ол «городскойларның» колдуу-ла орустайыры дыңналыр. Чараш-чараш уругларывысче тура-лаар, чугаалажыксаар. Хүндүс, кежээ чырыкта та чүге чугаалажытпас чүве, херим аксын эрте-ле шоочалаптар болганында бе? Интернатта оолдарывысче бо-ла «халдаан», чокшуп турган боор.

Клуб деп черде кежээ танцы, кино баарын биске чөлшээривес турган. Гогольдун «Вий» деп кинозун көрүксээр, бүдүн класс билдириш-кин киригеш, көргөн бис. Амыраанывысты чүге деңээр. Мурнуку чылдарда орус омактыг башкылар школа девискээринге улуг сад тарып олурткан дээр чораан. Ол школавыстың садында янзы-бүрү кат-чимис (инек-караа, кызырак-караа, малина, полукulturкалар, ранеткалар) сагалайынчып өзүп турганнар. Чазын ранеткаларак чайт кылдыр чечектели бергенде, байыр-чыскаал, сөөлгү коңга үезинде аңаа барып чыскаалып, тырттырар турган бис.

Башкыларывыс дыка-ла кызымак, шырак. Бистерге эки билгилерни берип, чагып-сургап, өөредип каанынга четтирип мөгөй-ип, утпайн сактып чоруур бис. Башкыларывыс: школа директору Э.Б. Монгуш, К.С. Ооржак (физика), А.Ш. Монгуш, Н.К. Ондар, Х.С. Ондар, Ы.Ч. Доржу, М.Б. Сарыглар, Д.Б. Ондар дээр оон-даа өскелер. Кичээлдер аразында чапсарда сула шимчээривис, оюннарны ойнады кааптары солун, ажыктыг турган. Узун чапсар үезинде ырлап, танчылап алгаш, чик, сергек кичээр эрттирерге, эки-ле чүве.

Почтачы чоруп орда,
Бо-ла барып уткуй бээр мен.
Чагаалар-даа сураг болур,
Сагыш хей-ле ымзанып каар...

...Ленталааш шөө салган
Ийи чажы сынын каастаан
Уругнуң сээр топуг чаңың
Уйгу-дыжым бербестеди...

дээр ышкаш дыка-ла чараш ырларны ырлажып чораанывыс уттундурбас.

Клазывыстың чартык кезии баянга, гитарага ойнаар. Светлана Ойдууа дээр эживис баянга ойнай бээр, сагыш-сеткил уярай бээр. Наталья Даңзы-Белек эживис ырлай бээр, сыгырга куш-ла. Талантылыг уруглар, оолдар хөй турган. Спорт талазы-биле Эрес-оол Ондар эживис бокска «боксер», хүреш талазы-биле Канарат Монгуш «мөгө» атка четкенер. Волейболга, хаактаашкына уруглар, оолдар улуг сонуургал-биле киржир турганнар. Шуптузун төөгүү болза, солун ар-нынга сыңмас.

Буянын башкыларывыс эртем оруунче углап каанынга улуу-биле четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгөйип чор бис. Эр-

тем-билигни чедип ап, ажы-төлүн төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп, күрүнезинге улуг үлүг-хуу-зун кирип, ат-алдарлыг ажилдап чорааннар, чоруурлар-даа аравыста бар. Оларга РФ-тиң кадык камгалалының алдарлыг эмчизи, медицина эртемнеринин кандидаты Татьяна Мөңгө-Назыновна Ондар (Ховалыг), ТР-ниң алдарлыг малчыны Эрес-оол Санчатович Ондар, РФ-тиң кадык камгалалының Хүндүлел бижинин эдилекчизи Светлана Оюновна Ойдууа, ИХЯ-ның халажылгада майору, «ИХЯ-ның тергини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи Наталья Ондаровна Сундуй (Даңзы-Белек), «РСФСР-ниң 5 чыл планының шалыпчысы» деп Хүндүлел бижиктин, «Күш-ажылдың тергини» (1982ч.) деп дипломнуң эдилекчизи, дааранылга фабрика-зынга ажилдап чораан Клара Очуровна Монгуш. База Клара Аракчаевна Ондар — РФ-тиң агаар-бойдус хайгаараар ниитилелиниң Хүндүлел бижинин эдилекчизи, Майя Да-жиевна Ондар — ТР-ниң харылзаа адырының Хүндүлел бижинин эдилекчизи, Раиса Чульдумовна Ховалыг (Монгуш) — РФ-тиң кадык камгалалының тергини, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, Сүт-Хөл кожууннун Хүндүлел хамаатызы. Сарыг-оол Арган-оолович Монгуш — Совет кооперацияның Хүндүлел ажилдакчызы, Аргар-оол Чимит-Доржуевич Ондар — совет, партия ажылының удуртукчузу, күш-ажылдың хоочуну дээр, оон-даа өскелер.

Доосканывыстан бээр 50 чыл-даанывыста ынак Сүт-Хөл шко-лавыска сөөлгү коңга үезинде (23.05.2018 чыл) аллея (янзы-бүрү ыяштарны, шеңче чечектерин) олуртуп кааш, школаның коллективинге хүлээттивис. Амыдыралдың янзы-бүрү агымнарын «бурганнай» берген эштеривисти (18 кижини) сактып, чоктап, чугаалажып, ар-тып калган ажы-төлүнге ак орутку, аас-кежиктиг чуртталганы күзеп артывыс.

Дендии соогу хаарып турда,
Демир суугу чылдып турду.
Дээр арай бүргө турда,
Делгем соңгаң чырып турду.
Ынак школам депшилгеде,
Ырлаксанчынын, өөрүнчүн!
Доостурган оглу, кызы,
Дооза чыгып келген болза.
Эжин ажып кирип келгеш,
Экиилешкен эжим-өөрүм,
Эң-не баштай хүлээп алган
Эргим башкым сактып чор мен.
Баштайгы мээр ынакшылым,
База-ла маа төрүттүнген,
Хөглүг чаш шаам үелери
Көрүнүктө көзүлген дег...

Раиса ХОВАЛЫГ,
1968 чылдың доозукчуларының
мурнундан.
Июнь, 2018 чыл.

Салгалдар

Ажы-төлү, уйнуктарын
18 кижидооскан

Кижиниң амыдырал-чуртталгазының чолу бот-боттарынга дөмөйлөшпөс, болур. Салчак Доскаракович, Сержин овна Коңгарлар 18 харлыында өг-бүлө бергенер. Аныяк өг-бүлө МЧАЭ-ге кири ниитиниң ажылын кылып кирипкен. А ол үеде андазын-биле тараа тарып, суундан буга казып, чаагай дүжүт алы ооң чашпан-богун аштап, чүнү кылбаан. Удаваанда Бай-Тайганың Бай-Тал суурга аттыг колхоз тургустунган. Ынчан Салчак, Коңгарлар ниитиниң малын малдап кирипкен колхоз соонда совхозка 40 ажыг чылдарда мал чымыштыг ажил-ижин кылып келирге, оларн ажылын үнелеп, шаңналдарны тывыскан. Чанзановнаны «Күш-ажылдың Кызыл тука» биле шаңнаан, Салчак Доскаракович Коңга АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп бедик атка болган.

Коңгарларның өг-бүлөзи он бир уругларны 5 кыс) өстүрүп, кижизидип, эртем-билигге каан. Сержин Чанзановна — Маадыр ие. О ажы-төлүндөн сези башкылар болган. Уруг эң-не улуу — Николай Салчакович Коңгар. О дургузунда өөредилге сайыды болуп ажилда Республиканың Өөредилге яамызының эртем-тиг «Башкы» сеткүүлүн үндөзилээш, амыдыр сөөлгү хуннеринге чедир ооң кол редактор чораан. Николай Салчаковичиниң мөзү-шынара загай талалары: хөңнү биче, сеткили ак, дузаа дунга болгаш өскелерге-даа негелделиг, ынча дендии чаагай сеткилдиг кижидооскан. Коңгар башкы салгалына Николай Салчаковичиниң үлөгер-чижээ улуг салдарлыг болган дээрзиниг турбас. Ооң өөнүң ишти Чигир-оол Севил Коңгар эгин кожа чурттаан эжи, уругларының ызы, өг-бүлениң чөлөңгиле, уштап-баштакчы төөгү башкызы. Уруу Урана Николаевна гес башкызы, ооң кырган-ачазы-биле атташ оглу — күш-культура башкызы.

Анатолий Салчакович, Александра Шыгы Коңгарлар — тыва дыл, орус дыл башкылары. О оолдары Аяс — биология, Артыш күш-культу кылары.

Буян-оол Салчакович, Зоя Адыяевна Коныры биле орус дыл башкылары, оглу Ян күш-к башкызы, уруглары Саяна — эге класстар, Ян культура башкылары.

Мария Салчаковна — биология, химия ба уруу Анай-Кара — даштыкы дылдар (англи, ф кыдат) башкызы. Ооң өөнүң ээзи Сергей Дуп Ооржак — биология башкызы.

Байлак Салчаковна эге класстар, Александаевич күш-культура башкылары, уруу Ан орус дыл башкызы.

Борбак-оол Салчакович, Светлана Чадам Коңгарлар — эге класстар башкылары. Оглу Ч холог башкы.

Салчак, Сержин Коңгарларның ажы-төлү, уйну шупту 18 кижидооскан. Чонунга мынчалдыр болуп чоруур аас-кежиктиг башкы салгал Коңгар төрөл бөлүүнге, чаңгыс чер-чурттугларымга аж бүдүнгүр, ак оруткуг болурун күзедим.

Көк-оол СА
Тываның Чогаалчылар эвиле
кеж

Кожа-хелбээ харылзаалар

Чараш Дус-Даг

Чооктаа чаа Эрзин кожуундан үнгөш, ко өвүр кожууннун Дус-Даг сумузунга четке сагыш-сеткиливисти уттундурбас болууш луп арткан. Улуг арт ажып, берге орутку эрт ындыг бедик тайгы-сын ажилдыр орук кылынын кайгап ханмадывыс. Сын кырындан куду тамы оранчок, кижидооскан бээр, ол хире арт аштывыс. Агаар-бойдустун каас-чараш чуручевен кижиге сөс-биле дамчыдары берге. Н көк, ак-көк, кызыл, сарыг өңнер каракты чылчыр турган дег өңгүр чараш-тыр. Тынарга хостуун ка Чурттакчы чоннуң мал маганының өскенин! чылгы, хой, өшкү шупту чаңгыс одарда холуй чоруурлар болду. Ужурашкан малчынаарывыс — аныяктар.

Чогаалчылар чурту дижир Дус-Даг сумузунун силиин, аянын чаражын караавыс-биле көрд. Школа, уруглар сады, клубтуң болгаш бажыны ишти-даштын агартыр чугайлап каан. Дус-дагы ырлап-шоорлап, кожамыктап турда, кайгамчык улус болду. Өөреникчилериниң чайын дыштаны герин магададывыс, башкылар, өөреникчилер ужураштывыс. Ниитизи-биле корум-чуруму деңнелде чон-дур. Аралажып таныжып, ажилдыралчы арга-дуржулганы-даа солутувус. Ышкаш ырак-узак кожуун-сумуда ажилдап-чуу чоруур дус-дагжыларга «Шын» солун таварышты ырым чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды күзеп Чечекмаа С ТР-ниң алдарлыг ажилдакчы

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Эртемнің юбилейинге

ОНЗАГАЙ-ЛА КИЖИ ЧОРААН

Кызылдың № 2 национал коланың баштайгы доозукчузу, аштайгы дээди эртемниг тыва тус-мергежилдиглерниң бирээзи Алексей Канчыирович Делгер-оол чылын 90 харлаар турган.

А.К. Делгер-оол.

1957 чылда Ленинградтың күрүне эрситединиң филология салбырын кыш, 1958 чылдан эгелеп Тываның чыгармачылыг шинчилелдер институтунун секторунга эртем ажилдакчызы ажилдап чораан. Аңаа ажилдап «Тыва-орус словарь» (1968 ч.), «Тыва-орус словарь» (1980 ч.), «Кыска тыва словарь» (1994 ч.) база улуг элдин, дыл эртемденнериниң үр тургузунда чыып, тургузуп турары азылдың тайылбырлыг словарын» (1994 ч.) тургузарына бодунуң үлүг-кыймылы киириштирип, киржи, аңгы-аңгы

темаларга эртем ажилдарын бижээн.

Университетти доозуп тура, диплом кылдыр бижээн ажылы «Типы сказуемых в простом тувинском предложении» деп ат-биле 2001 чылда чырыкче үнген. Ол ышкаш диалект материалдары чыыры-биле эртем экспедицияларына киржи турган. Ооң чыгган ажыктыг болгаш солун материалдары институттун бижимелдер фондузунда кадагалаттынып чыдар. Материалдар бо хүнге чедир үнезин чидирбээн.

А.К. Делгер-оол — бедик мергежилдиг очулдурукчу. Орус дылдан тыва дылче делегейге билдингир Э. Хемингуэйниң «Старик и море», А. Пушкинниң «Пиковая дама» дээш өске-даа чогаалдарны, ажилдарны ол очулдурган.

Секторувуста бо хүнге чедир ажылап турарывыс шкаф бар. Совет үеде-ле албан черлеринге ажылаттынып турган шилдиг шкаф. Шкафтың шилинде ногаан картон азып каан. Коллегам Алексей Канчыирович Делгер-оолдун эдилеп чорааны шкавы чүве. Тозан чылдарда А.К. Делгер-оол-биле картотека турар бичежек өрээлге удур-дедир салдыгган столдарга олуруп, үр чылдарда кады ажилдап келген бис. Өрээлде чаңгыс шкаф бар. Ол мээң коллегамга хамаар-жыр турган.

Үргүлчү бичии кара шооча-биле шоочалап каан турар шкаф чүве. Алексей Канчыирович ында-хаяа ооң чанынга баргаш, бир-ле чүвени уштуп алыр ийик-пе азы бир-ле чүвени ынаар суп кааш, дедир-ле шоочалап каар киж.

Бир-ле кыжын, 72 харлап чорааш, коллегам арааш, мөчээн. Ооң эдилеп

чорааны эт-севин аайлап, документиле-рин, бижип турган чүүлдерин ажилдың архивинче дужаар ужуруг апарган бис. Шкафты ажиткаш, көөрүвүске, ында шупту-ла чүвени чурумнуг кылдыр аайлап салып, полкаларда ховар дээн номнарны чыскаай тургузуп каан болган. Саазын папкада, ооң Ленинград университетинге өөренип чорааш, тырттырып турганы онзагай фото-чуруктары бар болган. Оларны ооң мурнунда көрбээн болган бис. Оларның аразын-да үш-булуңчук чагаажыгаш. Ажыдып

көөрүвүске, алдынналчак будук-биле, ол үениң демир-үжүү-биле кончуг чараш кылдыр бижип каан ынакшылдың чагаа-зы. Алексей Канчыировичниң аныяк чорааш, бир-ле кыс кижиден алган чагаазы. Ол чагааны барык-ла бүгү назынында, бежен ажыг чылдар дургузунда, карак огу дег кадагалап шыгжап чорааны ол. Бо шкапка коллегам бодунга эң-не үнелиг чүүлдерин шыгжап турганы ол болган.

Онзагай-ла кижичораан. Тывавыстың база бир салым-чааннның оглу.

Коллегавыс Алексей Канчыирович Делгер-оолдун шкавынга шыгжап чорааны, студентилеп тургаш тырттырган чуруктарының бирээзин бо чүүлге киридим.

Полина СЕРЕН,
эртем ажилдакчызы.

1980 чылдарда дыл секторунун ажилдакчылары А.К. Делгер-оол, И.Ч. Эргил-оол, оларның артында К.А. Бичелдей, П.С. Серен, У.П. Өпей-оол (Бичелдей), С.С. Сүрүн-оол, Я.Ш. Хертек.

Өөрүп четтиришишкен

АК-КӨК

ДЭЭРИВИСТИ КӨӨР...

Бо чылдың июль 4-те Кызылда карак арыгларының эмнелгезинге эртенгиниң 9 акта элээн хөй аарыг кижилерни хүлээп алган. Бистерни дээди категорияның эмчи-и Айлана Шурунзаевна Курженей эвилең-элдек, чымчак сестери-биле хүлээп алды. Амдыывысты база дээди категорияның эмчизи Николай Григорьевич Утямишев үлээп алган. Ол хүнден эгелеп бистер-и нарын кезишкенге белеткеп эгелей ерген.

Айлана Шурунзаевнаның аксы-сөзүнүң чым-сеткилиниң агын, кезишкен үезинде аарыг-ири «Карактарың эки көрүп ал, угбай, бир карактарыңар шийиптер болзуңарза, силер-аа, меңээ-даа берге апаар» — деп, сеткилиниң азындан сүмелеп чугаалап турду.

Эмчистиң чагыг-сүмезин сеткиливистен эл, эмнээшкенин шын сагып келгенивистен аарывыс экижи, сегип эгеледивис. Карак-аарыг, көрбөстээн бистерге кончуг нарын кезишкенин шын чорудуп, сегидир эмнеп каанынга иливистиң ханызындан улуу-биле өөрүп чет-енивисти эмчилеривис Айлана Шурунзаевна Николай Григорьевичке илередип тур бис. Силерниң ачыңар-биле ак-көк дээривисти, ын хүнүвүстү, айыраң-каас чечек шыпкан чур-усту көрүп, ажы-төлүвүстүң аразына ам-даа кежиктиг чурттаар аргалыг болдуvus.

Алдын холдуг, эвилең-элдек, эртем-билии арак, ажил-ижинге эз-харысалгалыг эмчи-ивиске каң дег кадыкшылды, ажил-ижинге сулуг чедишкенин, чонунга хөй-хөй чыл-да дуза кадык чорзун деп күзөвишаан, черге ир мөгөйдивис. Силер чонун алдын өртектиг арак эртемниг оолдар-кыстары-дыр силер. Ириниң орууңарны изээр төрзөн Тывавыска ер дег кадрлар көвүдээр-ле болзунам.

Арыскандан Ольга ДОНГУР-ООЛ, Арыг-Узунден Зина МОНГУШ, Чаа-Хөлдөн Зоя ЖЕЖЕК, Ийден Лориса ООРЖАК, Ийи-Тал-ан Долчуң КЕЧИЛ-ООЛ, Кызылдан Людмила ТОКА база Тап-тап САМДАН.

Элдептиг кижилер

ИНЕК-ЧҮКТЭЭР

Чер кырында кымыскаак-даа болза амыдырал дээш чүктүдөр, ыңай-бээр дажылланган, бодунуң чүктөптери хире чүктү бо-ла көдүрүпкен бар чы-дар болгай. Кускун ужу, дээскинген черлерде бир-ле сек (өлген аң-мең сөөгү) чыдары билдингир, ол бир-ле секти тып алган соктаан турар болгай.

Кускуннуг-Хаяа деп черниң үстүү чарыында оът-сигенниң делгем шөл бар. Ында улуг өглер орну, өдөктел берген черлер бар. Шаанда аңаа хөй мал-маганныг бай киж чурттап турган дээр.

Байның аалы шимчеп, ырак чай-лапгарже көжер апарган. Туруп, кылаштап безин албас бир хунан чыдып калган. Бай хөлөкчиктеринче көрүнгөш: «Алыр-бээр киж чок-тур, аштаңгы кускуннар соктаа аан» — деп-тир.

«Аал өдзэнге өлген мал каап бол-бас, азырап, ажаап-тежээп алзымза, өзе-ле бээр оң, арта-ла чаш төл төрүүр инек-дир» — дээш, мөге Арак-чаа деп киж, хамак улус көрүп турда, чүктөп алгаш, аалынче чорупкан дээр.

Эт-ханы мөчөк-мөчөк, узун-шы-рак, күштүг ол мөге кижини чон Инек-Чүктээр дижи берген дээр. Аракчааның аалы бир баалык артын-га турган чүве-дир. Баалыктың арт кырынга үнүп келгеш, чүктээн инээн дүжүргөш, дыштаныр бодаан, аш-тамзырап, шылап турупканы илден. Дүүн бир аалга тараа соктап турганын сактып келген. Карманнарын үжөп көөрге, адыш ишти кажаң бар бол-ган. Ол кажаңны дайнап чип аарга, күш кирип, сергээ кончуг апарган. Шак-ла ындыг арга-биле инээн че-дирип алган. Ийи-үш чыл эрткенде Инек-Чүктээр хөй инектиг апарган дээр. Амыдыралы кошкак, ядамык-даа турган болза, ажилгыр, кызымак кижиниң ажил-ижи эки үүлөгө чедир-

ген. Соонда барып ол бай киж ол бүгүнү дыңнааш, он шаа шээр малды белекке берген дээр.

ДУЖЕВИШААН КЫЛЫП КААПКАН...

База бир элдептиг таварылганы чугаалап берейн, бүзүревес боор силер, ол херек кырында болганы-ла шын чүве.

Шөлдээ-Суг деп черниң чоогунга аалга болган чүве. Дырай деп уг-бай ажы-төлү-биле чурттап турган. Уругларының эң улуу Алдынай аал-дан кылаштап өөренип турган.

Авазы Дырай уругларын ашка-рып-чемгерер дээш, арбай далганы чок боорга, кежээликтей орайтаага чедир тарааның дажын арыглар, чел-бип каапкаш, хооруп белеткеп алган.

Орайтаан. Дүн дүшкен. Дырай чинге-тараалыг шаар-биле уругларын чемгерип каан.

Дырай дүне 3 шак үезинде тур-гаш, 4 шак үезинде чер кыры чаа-ла чырып кээрге хооруп каан тараазын согаашка ургаш, дүктөп, челбип каапкаш, ам-на маспака тарааны далганнап эгелээн.

Алдынай эртежики кончуг от-туп келген. Авазын көрүп турарга, хөктүү аттыг, бирле чүве дилеп турар, суйбанып, үне маңнап бар чы-дырда эскерип каан: ийи-даа чок, чүгле иштики хөви-биле. Алдынай авазының соондан ызырты маңнап кээрге, арыкта сугже буттарын кирип базып алган: «Ок, ок даадым, суг чүве бе моонар!» — деп, белиңнеп оттуп турган дээр. Алдынай: «Авай, сээң-даа элдептиңиңи, кээргенчиңиңи даңы атсы тараа соктап тура хонар, мени оттуруп алзыңза» — дээрге, «Кайы, тараа соктап, далганнап турганым ол бе, билбес-тир мен, уруум. Дүжүмде-ле хамык тараа соктаан турар бол-гай мен» — диген. «Суглааш, сугга дүшсүңзе канчаар сен, мең өөренгеш келгеш, дузалажып турар мен, авай»

— деп, уруу чугаалаан.

Сөөлүндө чондан дыңнааным, ол уйгузунда дүжевишаан, тарааны (арбай, чинге-тараа) чеже-даа катап соктаан деп чугаа бары шын.

ДАМДЫ

Биче-Шуй, Орук-Бадар, Ашактыг, Доора-Тей ынчалдыр аныяк, мөге бүдүштүг Дамдын деп киж бир аалдың (бодунуң үези) кызынга ынак-шааш, барып ужурашкаш, ужу-чөвүн чугаалаарга, демги уруг авам, ачам билер дээр болган. Чок болза чүнү-даа ыттавас каттырып каар. Ытта-вас болганда чөпшээржеп турар-дыр дээш, Дамдын чаыстап турар боорга, өгже бүдүү киргеш, уругнуң чанынга чыдып алгаш, чоорганынче кирип эге-лээн. Уруг тургаш: «Дамдынны көрөм, авай» — дээрге, авазы: «Самдар өг черле ындыг, бичии чайлады чыдып ал, уруум» — деп харыылаан.

Элээн үе эрткенде Дамдын ча-раш-каразын кускаптааш чыдыпкан. Уруг тургаш: «Дамдынны көрөм, ачай, амыратпастааш чыдып берди» — деп ачазынга чугаалаан. «Адыр, уруум. Даң база адып олур, мен кеттиниң алгаш, даштын чаа шыгыг тып каан киж мен» — дээш, кеттингеш үнер деп чорда, өгден бир киж үне халаан. Дамдынны дораан танып кааннар. «Черле кайгадым, кайыын кээп ту-рар дамды ирги деп бодап чыттым. Хүрегенниг болган-дыр бис» — деп, кадай чугааланган.

«Хүрегенниң күжүн көөр, хүрөң дайның маңын көөр» дээр болгай, Дамдын сумунуң хөл бажынга эрт-тирген маевказынга шүүлген, ады база чарышка эрткен. Шаңналга алган адын, иртин катынга эккеп бараалгаткан. Ада-иезиниң чараш, томаанныг, ажилгыр кызын Дамдын ынчалдыр кудалап алган дээр.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга кожуун, Бай-Тал суур.

Альпинизм спорту

ДАГ ШЕРИГЛЕРИНГЕ
ТУЛГАН БЕЛЕК

Тываның альпинизм федерациязы эрткен неделяда Кызылда турар 55-ки адыгжы даг бригадасын тускай белекти тывыскан. Олар бо чылгы Наадым үезинде Тос-Булакка чалым-хая үнер талазы-биле (скалолазание) Тываның бирги чемпионатында ажыглап турган 6 метр бедик скалодромну байырлыг байдалга белекке бергеннер.

Ыяштан кылган скалодромну альпинистер боттарының күжү-биле кончук дүрген кылыпкан турганнар. Бо солун дериг-херекселди кымга бээр деп айтырыг тургустунуп келген. Кызылдың дыштанылга парыгынга, Кызылдың мэриязынга, чамдык жолууннарда-даа сүмелзэн. Олар скалодром алырындан сезингеннер, айыыл болу берзе канчаарыл дээш ойталааннар.

Ынчан шиитпир кончук дүрген кел-

ген. Альпинизм болгаш даг туризмининг федерациязының президентизи, Тываның 1 дугаар «Ирбижи» Маадыр-оол Ховалыг 2014 чылдан эгелеп, ынчан даг бригадасы чаа-ла майгыннарлыг турда, оларның офицерлерин Мөңгүн-Тайгаже (3976 м), Бай-Тайгаже (3129 м) эдерткен. Бо чылын безин даг адыгжылары тыва альпинистер-биле кады Шуй-Мөңгүлзэнче (3577 м) үнүп, Тываның скалолазание талазы-биле бирги чемпионатында (Тос-Булак), Тываның бирги скайраннинге (Сүт-Хөл) идепкейлиг киришкеннер. Ынчалза-даа 55-ки адыгжы даг бригадасында хая-чалым үнер скалодром чок.

Тыва альпинистерининг удуртукчузу М.Ховалыг 6 м бедик скалодромче ирбиш дег аваңгыры-биле үне халааш, ында кызыл кожааны кескеш, дүжүп келгеш, ону даг бригадасының командири пол-

ковник Рамиль Ибатуллинге оркестрининг аялгазының адаа-бы каалган шериглер мурнунга тыва Ол бодунуң кыска сөзүнге: «Делгандыг-даа дагларыңче үнгеш чонга, боттарывыстың четтирген илередип, албан-биле суй белгисунар улус бис. Бо таварылгада оолдарывыс даг мергежилин дүргү дилиг шигээдип аары-биле сет агындан кылымал чалым-хаяны берип тур бис» — дээн.

Командир Р. Ибатуллин: «Тул лекти алдывыс. Ам бистиң шериг кыш, чай-даа дивейн, хүн-бүрүдү үнер мергежилин шигээдип э Бригадада бөдүүн солдаттан э улуг эргелиг офицерлер, командир мооң шыпшыыне үнүп кириптер» — деп, четтиргенин илестирди.

Бисти

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедиришишкини

Бистиң энерелдиг, эргим ачавыс **Иван Салчак-ович ДОРЖУ**, ававыс **Хертек Успуновна ДОЛЗАТ** 6 уйнуктарның ынак кырган-ачазы, кырган-авазы 2018 чылдың сентябрь 7-де 70 харлаан юбилейин эрттирип демдеглээр.

Ачавыс мөңгүн баштыг Мөңгүн-Тайга оглу, ававыс буурул баштыг Бай-Тайганың каас-чараш Кара-Хөлдүн кызы.

Ававыс, ачавыс ажы-төлүңге уйнуктарыңга дузалажып, бистерни чассыдып, аас-кежиктиг 100-даа чылда чурттазыннар дээш, адаанда одуругларны бараалгаттывыс.

Мөңгүн-Тайга буурул бажы Мурнувусче харап алган, Фронтуну өгбелерге чаян манап, Бурган башкы хайыразы оолчук болду.

Аа сүдүн эмзирбишаан, Аваң сени эргеледип, чагаан сөзү: "Чонуң чоорган, хөйүң хөйлең, Чогум аас-кежиң сенде, оглум".

Ол-ла хевээр туружуңну Оолчук чорааш часпайн чордуң. Эрте-билиг чедип алгаш, Энерелдиг иең чагыын күүсеттиң.

Каас-чараш чурумалдыг Кара-Хөлдүн күдээзи бооп, Успуннарның кызыл чаактыг кызы-биле Уя тудуп, ынакшылың быжыктырдың.

Авам, ачам ынакшылы Алмаз даштан үнелелдиг, Ожук дажы бистер үштү Омак-сергек, чассыг эрес өстүрдүңер.

Арат-чонга, чаштарга-даа, Ажылыңар үлегер-даа. Кижизиткен, өөрөткен салгалыңар Күрүңеде ажил-иште каңнаттыңан.

Силерниң чер бурган чаяган Чуртталгаңар, ынакшылыңар, Уйнуктарыңар аргалажыр Уйгу-дыш чок эрезиңер өөрүнчүг.

Кырган-ачай, кырган-авай дээн соонда, Кайгамчыктыг ынактар-дыр. Чаңгыс хүн-даа эртирбестер Чассыы, ынаа өөрүнчүг-дүр.

Эрте-билиг, амыдырал деткимчези, Энерелдиг дузаңар дээш Четтирдивис, авай-ачай. Черле ону кажанда-даа утпас-даа бис.

Чечек тудуп, өөрүшкү маңнай-биле, Чеден харлаан юбилейиңер-биле. Чүс-даа чылда аравыска чурттаар силер, Четтирдивис, черге чедир мөгөйдивис.

Уруу Чодураа Ивановна. Оолдары: Чойган Иванович, Хадың Иванович. Уйнуктары: Чодураа, Чыжыргана, Таня, Алина, Джняна, Арсен.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың экономика болгаш эрге-хс техникумун 2005 чылда дооскан **Сайз Викторина СААЯНЫҢ** адынга тыва СБ 6063625 дугаарлыг дипломун читк барымдаалааш, ону күш чок деп сана

БЕТОН, тууйбу, пило-материалдар, цемент дээрбектери, ФБС блоктары, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

Малчыннар тургаларыңга **СУГ КУДУКТАРЫН** өрүмнөп казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокерамика, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, забора, прожилыны. Доставка

ка. Кредит Русфин Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700

ПИЛОМАТЕРИАЛ АССОРТИМЕНТЕ плектация на дома, гаражи (стены на новые и внутренние), пол, потолок, крыша индивидуальным образом. Доставка в п бесплатно. Адрес: Каа-Хемский Держиг-Аксы. Тел: 8-960-778-98-923-375-9926.

ХОЙ ДУГУН улуг өрт хүлээп ап турар Мир ГОРПО База РПС ча да 9 дугаарлыг газет сөөлгү доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

Хуу чуртталга бажың дуп алырыңга **ЧЕРУТТОКТАРЫН** садып турар. Тел: 8(39422) 5-008923-669-1190

РЕКЛАМА в газете «ШЫН»

8(39422)2-18-10, 89235522070

89293589721

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 353

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91. Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агы (редактору А.Д.-Б.Түлүш). Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян). Очулга (редактору А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырыңга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-биле Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шеткин болгаш Кравченко, 1). Солунда парламенттин материалдарын торларының бодалдары редакцияның туружун дүүшөйн барып болур. Айыттыңан саннары боттаска-даа фактылары, дыңнадыгы дээш апар боттары харылаар.

Чаңдылга индекси: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаалгаже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче дон